



Kolodvar, 13. st. – pogled s istoka na utvrdu
Kolodvar, 13th century - View of the fortress from the east



Kolodvar, 13. st. – zidina, način slaganja opeka u zidu (1 red vežnjak, 1 red dužnjak i 1 red vežnjak)
Kolodvar, 13th century – method of bricklaying within the wall (1 course stretcher, 1 course header, 1 course stretcher)

Formati opeka

Formati srednjovjekovnih opeka različiti su i čini se da su uvjetovani debeljinom zida u koji se ugradjuju, a vjerojatno i običajima zidara koji su dolazili sa strane. Opeke manjih formata 4/11/21,5 cm, 5/9,5/20,5 cm, 5/11/22 cm, 5/10/23 cm najčešće su tijekom 13. st. Može se uočiti da stranice imaju omjer 1:2:4. Poneke opeke imaju odstupanja u omjeru stranica 5,5/9,5/24 cm. Kasnije u razdoblju gotike prevladavaju opeke srednjih veličina 6/12 – 13/26 cm i 5/13/27 cm. Oko 1500. godine u uporabi su veliki formati opeka 32 – 38/16 – 18/6 – 7 – 8 cm. Takvim opekama velikoga formata zidane su utvrde Ilok, Šarengrad, Erdut, Đakova, Bača (Srbija), Đurđevaca.

Profilirane opeke

Najčešća uporaba opeke u kombinaciji je s kamenim profiliranim detaljima, no ima primjera da su umjesto kamena izrađivane profilirane opeke koje su rječki ili bolje rečeno slabo sačuvane na utvrdama (ulomak kapitela kaštel Ivankovo). Profilirane opeke korištene su i na sakralnoj arhitekturi (crkva sv. Luke u Lipovcu, crkva u Tomašu kod Bjelovara, neki detalji zvonika u Šarengradu, neki ulomci pronadjeni kod Gorjana i u Čazmi). U srednjovjekovnoj fortifikacijskoj arhitekturi opeke su često korištene u opločenju podova. Podovi stambenih i pomoćnih prostorija oblagani su posebno u kalupu pečenim opekama, *tavelicama*, kvadratnoga ili šesterokutnoga formata (šesterokutna podna opeka *tavelica* utvrde Bijela Stijena 26/22/5 cm). Prosječna veličina podnih opeka *tavelica* iznosi je od 20 – 22/20 – 22/4 – 5 cm. Za opločenje podova koriste se i obične opeke (Ilok – palas Nikole Iločkoga), kao i rimske cijelovite opeke zbog velikoga formata i izrazite kvalitete (templarska utvrda Račesa).

Vanjska i unutrašnja obrada zida od opeke

Srednjovjekovni zid od opeka, kao i onaj od kamena završno je bio ožbukan. Pored žbukanja radilo se i *fugiranje* kao što je to primjer palasa Nikole Iločkoga iz druge polovice 15. st. koji je imao fugiranu pročelju. Prednost je taktika načina u brzini gradnje i jeftinijem izvođenju. Pročeljna vrprena žbuka sačuvana je samo u tragovima, na nekim fortifikacijama u Slavoniji i zapadnom Srijemu. U blizini Iloka na utvrdi Šarengrad iz 15. st. sačuvani su ostaci tankoslojne pročeljne žbuke na ulaznoj kuli, oko prozorskoga otvora te djelomično na istočnoj strani, na spoju ulazne kule i zidine, gdje su sačuvani ostaci vertikalne lezene izvedene zagladenom vapnenom žbukom. Svi otvori na pročelju imali su žbukane okvire nesto debljom zagladenom žbukom, dok su preostale površine zida bile žbukane tankoslojnom vapnenom žbukom otprilike 3 – 5 mm. S obzirom da se radilo o tankoj žbuci, koja je prekrivala u debljem sloju fugu, a u tanjem sloju opeku, vizualno se dobio efekt neravnih preperava površine zida. U kasnijem razdoblju srednjega vijeka krajem 15. i početkom 16. st. dolazi do oslikavanja pročelja slikanim detaljima, slikanim vijencima, slikanim uglovnim kvadratima čime je postignuta estetska vrijednost pročelja.

ZAKLJUČAK

Na razvoj fortifikacijske arhitekture na našim prostorima utjecala je prva invazija Tatara 1242. od kada započinje intenzivnija izgradnja utvrđenih plemićkih gradova, utvrd, kaštela radi bolje zaštite i obrane od eventualnih budućih provala. Od druge polovice 13. st. pa sve do kraja 15. st. možemo ustvrditi da se gradilo manje više kvalitetno, uz napomenu da je izgradnja reprezentativnijih fortifikacijskih sklopova ovisila o finansijskoj moći plemstva i mogućnostima vlasnika i investitora, kao i o izboru kvalitetnih srednjovjekovnih cehovskih majstora. U tom razdoblju više pažnje posvećuje se izboru materijala, zidarskoj i klesarskoj obradi materijala za zidanje, a samim time i čvrstoći i trajnosti lica i jezgre zida. Znanje i cehovske vještine srednjovjekovnih majstora graditelja kamenoklesara, zidara, kovača, tesara, njihova sinergija na gradilištu utjecale su na razinu kvalitete fortifikacijske arhitekture, bilo da je riječ o jednostavnijim i skromnijim ili kompleksnijim fortifikacijskim sklopovima. Načini i tehniki zidanja, koje su preuzeti iz razdoblja antike, prilagođavaju se novim uvjetima i nizu faktora koji su djelomično izmijenili pristup i sam rad graditelja na izgradnji fortifikacijske arhitekture. U razdoblju kasne gotike i renesanse starje utvrde pojavom artillerije, promjenom sustava obrane dodatno se utvrđuju i proširuju, izvode se novi fortifikacijski sklopovi za obranu kao što su polukružne, poligonalne kule na zidinama. Pored izgradnje novih obrambenih sklopova, javlja se potreba za višom razinom stanovanja i opremanja stambenog prostora, *palasa*, što je doprinijelo većoj graditeljskoj djelatnosti koja je često angažiranjem stranih majstora bila na najvećoj mogućoj cehovskoj i umjetničkoj razini (primjer dvora i palasa Nikole Iločkoga). Pored stroge funkcionalnosti i vojno obrambenih karakteristika pojedinih sklopova u oblikovanju te arhitekture izražena je i estetska komponenta u vidu oslikavanja vanjsštine zida i interijera pojedinih sklopova, kao što su palasi i kapeli. Oko 1500. godine zbog opasnosti od Osmanlija razina kvalitete zidanja opada, struktura zida je slabija, zbog jeftine i brze gradnje, što je u konačnici dovelo do nekvalitetne i manje trajne arhitekture koja nije mogla pružiti trajniju zaštitu u obzoru od neprijatelja.

Autori izložbe: Ratko Ivanušec, dipl. pov. umj. dr. sc. Zorislav Horvat, dipl. ing. arh.

Izdavač: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Slavonskom Brodu

Za Izdavca: Davor Trupković

Fotografije: Marin Topić, Zorislav Horvat, Ratko Ivanušec

Lektura: Ljiljana Ptačnik, prof.

Prijevod: Ana Marić, Andrew Lawler

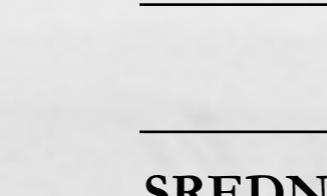
Priprema i tisk: Foto art, Osijek



Kolodvar, 13. st. – zidina, način slaganja opeka u zidu (1 red vežnjak, 1 red dužnjak i 1 red vežnjak)
Kolodvar, 13th century – method of bricklaying within the wall (1 course stretcher, 1 course header, 1 course stretcher)



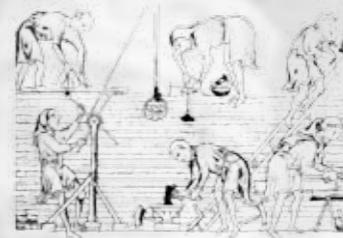
Šarengrad, 15. st. – ulazna kula, ostaci pročeljne žbuke oko prozora
Šarengrad, 15th century – gatehouse, remains of plaster around the window



Ilok, 15. st. – zidina, ostaci branistića
Ilok, 15th century – walls, remains of the battlements



SREDNJOVJEKOVNA FORTIFIKACIJSKA ARHITEKTURA strukturne odrednice (materijal kamen i opeke)



Srednjovjekovni plemićki gradovi, utvrdi, kašteli, i drugi fortifikacijski sklopovi, gledajući u cjelinu, uslijed niza faktora najugroženija su i najranjivija skupina naše graditeljske baštine. Danas su to većinom ruševni ostaci nekada arhitektonskih i fortifikacijskih cjelina i sklopova koji su građeni na našim prostorima u razdoblju od 13. do 16. st. Za srednjovjekovnu fortifikacijsku arhitekturu pored morfoloških i tipoloških karakteristika, s kojima određujemo tipove fortifikacija, u odnosu na položaj u prostoru, tlocrte oblike i stilске karakteristike, jedan od bitnih elemenata za njezinu valorizaciju analiza je materijala, načina zidanja na temelju kojega možemo odrediti datusacu izgradnje i graditeljsku slojevitost. Srednjovjekovna fortifikacijska arhitektura odredena je svojim vremenom, finacijskom moći investitora, znanjem arhitekata graditelja i srednjovjekovnih cehovskih majstora, ali ponajprije gradivnim materijalima, bilo da je riječ o kamenu, opeci ili drvetu.



Bedemgrad, kraj 13. početak 14. st. – ulazna kula
Bedemgrad, late 13th and early 14th centuries – gatehouse



Erdut, 15. st. – ugorna kula
Erdut, 15th century – corner tower

Medieval aristocratic cities, forts, castles, and other fortifications are, generally speaking, the most endangered and vulnerable component of our architectural heritage, due to a number of factors. Today such fortifications exist primarily as the ruins and remains of architectural units and ensembles that were built in this region during the period between the 13th and 16th centuries. In addition to morphological and typological characteristics, necessary for the determination of types of fortifications in relation to their position in space, layout forms and stylistic features, one of the essential elements for the valorization of medieval fortification architecture is the analysis of its material and methods of construction, which can allow us to determine the date of building and architectural value.

classification. The medieval fortification architecture is classified by its date, by the financial power of the benefactors, by the knowledge of the builder-architects and medieval tradesmen involved, but primarily by building materials, whether these be stone, brick or wood.

GRADIVNI MATERIJALI (kamen)

Vrste kamenja

Upotreba kamena u srednjovjekovnoj fortifikacijskoj arhitekturi raznolika je s obzirom na sve raspoložive vrste kamena i njihove karakteristike. Izbor kamena za zidanje često je ovisio o vrsti kamena koji se nalazio u blizini gradilišta. Kamen se nabavljao s obližnjih brdskeh kopova i brdskeh nabujalih potoka koji su bili najbliže gradilištu. Ovisno o čvrstoći, podatnosti za obradu i oblikovanju postoji nekoliko vrsta kamena koji se koristio u izgradnji: *kamen pješčenjak, vapnenac i eruptivni kamen*. Vrsta kamena određivala je konačni izgled, način zidanja i u konačnici njegovu završnu obradu.

Vrsta zida od kamena po izgledu i materijalu

Kamen kao gradivni materijal svojim osobinama daje velik broj mogućnosti izvedbe različitih tipova zida i oblikovanja profiliranih klesanih detalja, kao i funkcionalnih arhitektonskih elemenata pročelja kao što su portali, doprozornici, vijenci, strijelnice, puščarnice, popločanja podova i dr. Ono što je karakteristično za srednjovjekovnu fortifikacijsku arhitekturu jest da svako razdoblje ima svoje ne samo oblikovanje, komponiranje, izvedbu detalja, nego i način slaganja kamena u zidovima. Od najjednostavnijeg zida od kamena lomljenjaka, kod kojega imamo nekoliko varijanti, pa sve do fortifikacijske arhitekture čije je zide građeno izrazito kvalitetno, klesanim blokovima *klesancima* od kamena pješčenjaka.

CONSTRUCTION MATERIALS (stone)

Types of stone

The use of stone in medieval fortification architecture varies, with construction methods utilizing all available types of stone and their characteristics. The choice of stone for masonry was often dependent on the types of stone in the vicinity of the construction site. Stone was commonly obtained from hillside quarries and riverbeds nearby. Several types of stone were employed in construction, depending on the strength and suppleness for working and shaping: *sandstone, limestone and volcanic (igneous) rock*. The type of stone used determined the method of construction, and, ultimately, the final appearance.

Type of stone wall by appearance and material

Stone as a building material, through its characteristics, provides a wide range of possibilities for the execution of various types of walls and profiled carved details, as well as functional architectural elements upon the facade, such as portals, window frames, cornices, and loopholes, as well as staircases, paved floors and other features. One characteristic of medieval fortification architecture is that each period has its own design, composition, details of execution, and also method of arranging stones for wall construction, starting with the simplest *quarry-faced stone* masonry, with several variants, up to fortification architecture with exceptionally high quality masonry, from *ashlar* sandstone blocks.



Račesa, 13. st. – zid od klesanaca kamena pješčenjaka, veličina klesanaca 40 – 80 cm
Račesa, 13th century – wall of sandstone ashlar blocks, 40-80 cm in size



Bedemgrad, kraj 13. početak 14. st. – prizemlje zapadnoga zida ulazne kule, lice zida od klesanaca kamena pješčenjaka, cjelovitih i prelomljenih opeka
Bedemgrad, late 13th and early 14th centuries – ground floor of the western wall of the gathouse, wall face made of sandstone ashlar blocks and whole and broken bricks

Zide od klesanaca kamena pješčenjaka, 13. st.

Struktura zida sastoji se od klesarski pomno obradjenih kvadratnih i pravokutnih blokova *klesanaca* od kamena pješčenjaka (utvrda Račesa, zapadno pročelje ulazne kule utvrde Bedemgrad kod Našica, Voćin, Veliki Kalnik).

Zide od priklesanoga kamena po obradi fakture zida svrstava se između zida od klesanaca i onoga od kamena lomljenjaka (Medvedgrad, Veliki Kalnik, Vrana, Okić).

Zide od kamena lomljenjaka, 13 – 15. st.

Zide od kamena lomljenjaka ima više mogućnosti, prema obradi i slaganju kamena.

- romanički način zidanja kamenom lomljenjakom male veličine 25 – 30 cm (Viškovci 13. st.)
- zidanje kamenom lomljenjakom s izravnavanjem redova na svakih 65 cm (Velika, 13. st.)
- zidanje kamenom lomljenjakom veličine 60 – 80 cm u horizontalnom redovima (zide branici kule Bijela Stijena, kraj 13. početak 14. st.)
- gotički način zidanja u 15. st. kamenom lomljenjakom oko kojega se međuprostor ispunjava sitnim kamenom (Ribnik, Čaklovac kod Pakrac, Podvrško, Gračanica)

Mješovito zide oko 1500. od različite vrste kamena, ulomaka opeka, recikliranih opeka, spolia.

Karakteristika zidanja oko 1500. činjenica je da se gradnja izvodi na brzinu zbog prijetče turske opasnosti. Manje pozornosti obraća se kvaliteti zidanja, izgledu lica zida pa možemo ustvrditi da se radi o manje kvalitetnom zidanju u odnosu na ranija razdoblja srednjeg vijeka. Radi se o jeftinoj gradnji nezamislivo u 13. i 14. st. Takvi zidovi osim što su manje kvalitetni, djelovanjem atmosferilja brže stradavaju nakon razaranja. Postoje razne varijante takvoga zida ovisno o količini dostupnoga materijala na gradilištu. U zidanju mješovitoga zida koristila se različita vrsta materijala: kamen lomljenjak, kamen iz bujičnih brdskih potoka *oblutci*, ulomci opeka, reciklirane opeke, razni profilirani kameni detalji sa starijih građevina (dovratnici, doprozornici, vijenci, svodna rebara, zide kaštela Cernik, zide rondela Ružice grada kod Orahovice) oko 1500.

Profilirani detalji

Za profilirane kamene detalje srednjovjekovnoga zida koristio se meksi kamen kao što je pješčenjak, i to za izradu dovratnika, doprozornika, svodnih rebara, vijenaca, stubišta, podova i drugih elemenata u strukturi zida. Ovaj je kamen bio izrazito podatan za klesarsku



Ružica grad, kraj 15. st. – portal s polukružnim nadvojem
Ružica town, late 15th century – portal with semicircular lintel

Ashlar stone masonry – sandstone, 13th century.

The structure of the walls consists of carefully carved cuboidal sandstone ashlar blocks (*Račesa* fortress, the west facade of the entrance tower of Bedemgrad fortress, near Našice, Voćin, Veliki Kalnik).

Pitch-faced stone masonry, falls somewhere between *ashlar* and *quarry-faced* stone, and involves some basic finishing of the block using a pitching chisel (Medvedgrad, Veliki Kalnik, Vrana, Okić).

Quarry-faced stone masonry, 13th - 15th century.

Quarry-faced stone has greater possibilities regarding carving and composition.

- Romanesque style of masonry with *quarry-faced* stone of small size, 25-30 cm (Viškovci, 13th century).
- Masonry with *quarry-faced* stone, with levelling of rows every 65 cm (Velika, 13th century.)
- Masonry with *quarry-faced* stone of size 60-80 cm in horizontal courses (masonry of guard tower on Bijela Stijena, late 13th - early 14th century)
- Gothic style of masonry from the 15th century with *quarry-faced* stone, where the space between blocks is filled with small stones (Ribnik, Čaklovac near Pakrac, Podvrško, Gračanica).

Mixed masonry from around 1500 – different types of stone, brick fragments, recycled bricks, spoils.

A major characteristic of fortification construction from around 1500 is the fact that it is undertaken in a hurry, due to an increased threat from the Ottoman Empire. Less attention is paid to the quality of the masonry and the aesthetics of the facade, so one can say that this masonry is of a lower quality compared to earlier periods of the Middle Ages. Fortifications are generally cheap constructions, unimaginable in the 13th and 14th centuries. Partly due to this lower quality, such walls are subjected to quicker deterioration due to weathering, especially if the facing stones are damaged or removed. Such walls incorporate different materials and construction methods, wholly dependent on the quantity and quality of material available at the site.

Different types of materials were combined in *mixed masonry*: *quarry-faced* stone, stone from fast-flowing river beds – *boulders*, fragments of brick, recycled bricks, various ornamental stone details from older buildings (door jambs, window frames, cornices, vault ribs, the masonry of Cernik castle, the roundel masonry at Ruzica fortified town, near Orahovica).

Profiled details in stone

For the profiled carved stone details of medieval masonry, softer stone, such as sandstone, was used. This was primarily for the production of door frames, window frames, vault ribs, cornices, staircases, pavements and other elements of a wall. This stone was extremely pliable for processing, and even could be sawn. In addition to sandstone, other types of stones, such as travertine, were in use, but on a smaller and more modest scale in the execution of fortification architecture.

Binders

Special attention was given to the connection between face of the wall and its core in the medieval period, with an aspiration for the core to be strong, durable and made to a higher quality. The interior of the wall was made of amorphous crushed stone pieces of *quarry-faced* stone, *boulders*, and sometimes of a flat stone, like *slate* or *schist*, that could be utilized in a *fishbone* manner, which contributed to a greater sustainability and strength of the wall in the event of impact by siege weaponry, *rams*, and missiles. A significant element of sustainability and strength of the medieval wall is its binder or mortar, the quality of which was dependent on the process of manufacture, method of slaking, the amount of



Viškovci, 13. st. – zid od kamena lomljenjaka, veličina kamena 20 – 35 cm

Viškovci, 13th century – wall of quarry-faced stone, 20-35 cm in size



Bijela Stijena, kraj 13. početak 14. st. – ostaci zida branici kule, zid od priklesanoga kamena veličine 40 – 60 cm u horizontalnim redovima

Bijela Stijena, late 13th and early 14th centuries – remains of the wall of the guard tower, wall of pitch-faced stone, 40-60 cm in size, arranged in horizontal rows



Ružica grad oko 1500. – zid rondela, mješoviti zid od kamena lomljenjaka, kamena oblataka, cijelovitih i prelomljenih opeka

Ružica town, c.1500 – wall roundel, mixed wall of quarry-faced stone, boulders, whole and broken bricks

obradu pa se čak mogao piliti. Pored pješčenjaka za doprozornike, dovratnike, strijelnice, svodna rebara koristila se i druga vrsta kamena kao što je sedra, ali na jednostavnijoj i u izvedbi skromnijoj fortifikacijskoj arhitekturi.

Vezivno sredstvo - žbuke

Prilikom zidanja srednjovjekovnoga zida osobita pažnja posvećivala se povezanosti lica zida s jezrom, s težnjom da jezgra bude što jača, trajnija i kvalitetnije zidarski izvedena. Unutrašnjost zida izvedena je od amorfnih usitnjениh komada kamena lomljenjaka, *oblatak*, ponekad od pločastog kamena *škriljeva* koji je mogao biti slagani na *riblju kost*, što je doprinisalo većoj trajnosti i čvrstoći zida na udarce, opsadnim oruđima *ovnovima* i na gađanje projektlima. Značajni element trajnosti i čvrstoći srednjovjekovnoga zida je vezivo, odnosno žbuka čija je kvaliteta ovisila o samom postupku izrade, načinu gašenja i količini vapna, ali i izboru pjeska. Žbuka se pripremala od pjeska različite granulacije 3 – 5 mm i gašenoga vapna s dodatkom drobljene opeke koja je regulirala vlagu u žbuci prigodom vezivanja i sušenja, da žbuka u jezgru zida ne izgori, odnosno da bolje veže. Općenito zide 13. i 14. st. trajnije je i otporne na atmosferilje nego ono kasnije s kraja 15. i 16. st. Vanjska obrada, odnosno žbukanje lica zida bila je različita tijekom srednjeg vijeka. U ranijem razdoblju srednjovjekovno zide ožbukano je vapnenom žbukom, *dersano*, tako da su veće površine kamena bile vidljive. Kasnije potkraj 15. i početkom 16. st. srednjovjekovno zide od kamena žbuka se u cijelosti pročeljnom vapnenom žbukom grube i zaglađene teksture. Pročeljna žbuka ponegdje se oslikavala slikanim detaljima (uglavnom kvadrima, vijencima, okvirima oko prozora). Žbuka uz klesane profilirane detalje i pojedinsti završavala je *na nulu*, tako da je kamen ostao neožbukan, češće obojan i apstraktan. Unutrašnja strana zida žbukala se finom zaglađenom vapnenom žbukom.

lime, and also the choice of sand. Mortar was prepared from a variety of sand grit, 3-5 mm in diameter, and slaked lime, with the addition of crushed brick powder to regulate moisture during tying and drying, and to prevent the core of the wall from overheating during setting, or for better tying. Generally, masonry of 13th and 14th centuries is more durable and more resistant to weathering than later masonry dated to the late 15th and early 16th centuries. The external processing or plastering of facades was different during the Middle Ages. In the earlier period, medieval masonry was plastered with lime render, roughly and unevenly applied, so that large areas of the stone surface were visible. Later, in the late 15th and early 16th centuries, medieval stone walls were completely rendered with lime mortar. Render sometimes incorporated painted details (such as corner blocks, cornices, or frames around the windows). Plaster near to the carved profiled details ended to point, so that the decorative stone remained unplastered, and often painted. The interior walls were plastered with fine smoothed lime mortar.

CONSTRUCTION MATERIALS (bricks)

Building with bricks

In medieval fortification architecture, bricks were used in parallel with stone. Their use as a building material in this region dates back as far as the Roman period. Sites of Roman settlements provided large amounts of this building material that were reused in the construction of fortification architecture. Roman bricks with dimensions of 42–47 / 19–34 / 5–8 cm were sometimes used as a whole, or broken into two, three or four fragments, depending on the structure and thickness of the wall. A medieval brick wall is identified by two features: the method of laying bricks within the wall, *stretcher*, *header*, *stretcher* and the diversity in the colour of bricks used. In addition to the usual bricks in various shades of red, *sintered bricks* were also used, melted due to imperfections in medieval brick technology. These bricks range from a dark blue to almost black in colour, and are durable and resistant to weathering.

The face of the wall – the way of composing bricks into the wall

The face of the medieval wall was composed in a *stretcher*, *header*, *stretcher*, where the role of the *header* was of connecting of the face of the wall with its core. This bond style is present in constructions where bricks of regular dimensions were primarily employed. In addition to this standard bond, other bond types were also used. For example, the ground floor wall of the circular fortress at Kolodvar, dating to the 13th century, was constructed in alternating courses of stretcher and header bricks.

In the second half of the 15th century and in the early 16th century, due to the (re-)use of bricks of differing dimensions, Romanesque, Gothic and Roman, regular bonding sequences are abandoned, and brickwork is messier and of a lower quality. Throughout the Middle Ages, it is often the case that the core of the wall was constructed irregularly, without bonding. Evidence of this can be seen in the remains of walls at Ilok, Šarengrad, and Kolođvar, where the walls' cores consist of broken, deformed bricks, cemented by lime mortar.



Šarengrad, 15. – 16. st.

Šarengrad, 15th – 16th century.